

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Gönderilme Tarihi / Submission Date:

17/12/2022

Kabul Tarihi / Accepted Date:

17/01/2023

Tarih öncesinden gelen bir zanaat: Kastamonu’da geleneksel Küçüksu *Caba* üretimi

Rabia AKTAŞ¹

Öz

Günümüzde modern seramik üretimlerine ek olarak geleneksel seramik üretimleri de devam etmektedir. Kastamonu merkeze yaklaşık 17 km. mesafede olan Küçüksu, geleneksel tekniklerle seramik üretimi yapan ender atölyelerden birini barındırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, tarihsel süreç içinde seramik üretiminin gelişimini sunmak; yok olmakta olan Küçüksu geleneksel seramik üretiminin Antik Dönem seramik üretim süreci ile olan benzerliklerini ortaya koymak; Küçüksu seramik üretiminin son temsilci olan Hasan Ünal’ın binlerce yıllık gelenek ile kendi tekniğini nasıl harmanladığını anlamak ve kendine has geliştirdiği üretim tekniğini belgelemek ve gelecek nesillere sunabilmektir. Bu amaç doğrultusunda Antik Dönem yöntemleri ve Küçüksu üretimini karşılaştırabilmek adına; literatür çalışmasının yanı sıra Küçüksu atölyesinin üretim teknikleri incelenmiştir. İnceleme sonuçlarına göre bir kültürel miras ögesi olarak geleneksel seramik üretiminin korunması ve yaşatılması noktasında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Antik Dönem seramik üretimi, Kastamonu, Küçüksu, *Caba*, Geleneksel seramik üretimi.

An art from prehistory: Küçüksu traditional *Caba* production in Kastamonu

Abstract

At the present time, traditional ceramic productions continue in addition to modern ceramic productions. The aim of this study is to present the development of ceramic production in the historical process; to reveal the similarities of the vanishing Küçüksu traditional ceramic production with the Ancient ceramic production; to understand how Hasan Ünal that the last representative of Küçüksu ceramic production, blended his own technique with thousands of years of tradition and to document the production technique he developed uniquely and present it to future generations. In accordance with this purpose; In order to compare the ancient methods and Küçüksu production, the production techniques of Küçüksu workshop

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kastamonu, Türkiye

E-mail: raktas@kastamonu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5257-9814

Atf İçin / For Citation: AKTAŞ, R. (2023). Tarih öncesinden gelen bir zanaat: Kastamonu’da geleneksel Küçüksu *Caba* üretimi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED* 5(8), 31-64. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usbed>

were examined in addition to the literature study. According to the results of the study, evaluations were made at the point of protection and survival of traditional ceramic production as a cultural heritage item.

Keywords, Antique ceramic production, Kastamonu, Küçüksu, *Caba*, Traditional Ceramic Production.

GİRİŞ

Günlük ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olan insanlık, bu amaç doğrultusunda üretim sürecine girmiştir. İlk etapta hammadde olarak kemik, deri, ahşap ve taş gibi farklı materyalleri kullanmıştır (Resim 1a) (Tez, 2021, 9). Ancak, kullanımı en kolay ve en zengin hammadde kaynağı olduğunun keşfedilmesinden sonra, kil günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Kil, erken dönemlerden itibaren idol, tanrı-tanrıça (Resim 1b) yapımında kullanılmasının yanı sıra Neolitik Dönemden itibaren yaygın olarak günlük kullanım kapları, sofrta takımları, taşıma ve saklama kaplarının üretiminde de kullanılmıştır (Resim 1c-d). Bunun akabinde mimaride yapı malzemesi ve süsleme ögesi, ticari faaliyetlerde mühür, aynı zamanda süs eşyası, oyuncak, aydınlatma aracı vd. olarak birçok farklı alanda kullanılmıştır (Acartürk, 2012b, 1-2; Çetintaş, 2018, 94; Erman, 2012, 19-20; Kalyoncu, 2021, 1-5; Kahraman, 2018, 240).

Resim 1:

a: Dokuma sepeti, İsrail, Yahudiye çölü, G.Ö. 10500

b: Ana tanrıça figürini, Köşkhöyük, Neolitik Dönem

c: Sacayağı üzerinde pişirme kabı, Çatalhöyük, M.Ö. 6600-6300

d: Dört ayaklı pişirme kabı, Çatalhöyük, M.Ö. 6600-6300.

Kaynak:

Resim 1a: https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/israilde-10500-yillik-dokuma-sepet-bulundu_3_1229467.html

Resim 1b: Erman, 2012, 21

Resim 1c-d: Acartürk, 2012b, 3

Bu bağlamda Paleolitik Dönemden itibaren görülen ilk kil kullanımı dini ritüellerle ilişkilidir. Neolitik Dönemde ise evsel bir üretim olarak çömlekçilik geleneği doğmuş, ahşap ve taş kapların yanı sıra pişmiş topraktan üretilmiş kap kacaklar da kullanılmaya başlanmıştır. Kalkolitik Dönemde kentleşme ve ticari faaliyetler gibi etkenler sonucunda “Ekonomik Çıkar Bölgeleri” olarak tanımlanan avantajlı gruplar öne çıkmaya başlamıştır. Bu etkenler sonucunda seri ve standart mal üretmek ve piyasaya sürmek için çömlekçi, tüccar gibi farklı grupların oluşmaya başladığı, daha önce evsel bir üretim olan seramik üretiminin de bu dönemde profesyonel bir meslek dalı haline geldiği gözlemlenir. Erken Dönemde elde üretilen seramik kaplar, bu süreç içinde “turnet” olarak tanımlanan “yavaş dönen bir plaka/çark” üzerinde yapılmaya başlanmıştır. Daha sonraki süreçte ise bu mekanizmanın yerini “hızlı dönen çarklar” almıştır. Mezopotamya’da karşımıza çıkan bu gelişim sürecinde üretimin hızlanması ve artış göstermesi ile birlikte, genişleyen ticaret ağı içinde Mezopotamya ve Anadolu ilişkileri artmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’ya ulaşan seramik üretim geleneği, Anadolu’da hakimiyet kuran Hitit, Phryg, Urartu, Lydia, Yunan ve Roma Dönemlerinde farklı teknikler ve kendilerine özgü üsluplar ile gelişip devam etmiştir. 11. yüzyılda Anadolu’yu ele geçiren Türkler de binlerce yıldır devam eden bu geleneği kendi kültürlerine dahil ederek, seramik üretimine farklı bir boyut kazandırmışlardır. Söz konusu üretim Selçuklular Döneminde teknik olarak en üst seviyeye çıkmıştır. Hem Selçuklular hem de Osmanlı Döneminde mutfak kaplarına ek olarak mimari süsleme öğesi olarak da sıklıkla kullanılmıştır. Cumhuriyet Döneminde ise Türk seramik sanatı farklı bir boyut kazanmış, mutfak kullanımı için üretilen seramiklere ilaveten çağdaş bakış açıları ile birlikte sanatın da bir parçası haline gelmiştir.

Son dönemlerde üretime teknolojinin de adapte edilmesiyle birlikte, seramik yapımında motorlu çarkların ve doğalgazlı fırınların kullanılması mümkün olmuştur. Buna karşın, temelde modern yöntemlerin Antik Dönem geleneklerinden çok fazla farklılık sergilemediği gözlemlenmiştir. Teknolojik ürünleri kullanan büyük işletmelerin / fabrikaların kurulmasına karşın, az sayıda da olsa geleneksel üretim yapan yerel atölyelerin varlığı bilinmektedir. Bu kapsamda geleneksel yöntemlerle seramik üretim yapanlardan birisi, Kastamonu, Küçüksu, Çömlekçiler köyünde *Caba* (Güveç) üretimi

yapan Hasan Ünal’dır. 85 yaşında olan Hasan Ünal bu geleneği devam ettiren köyün son temsilcisidir. Antik Dönemde “turnet” olarak nitelendirilen çarklara benzer yavaş dönen çark kullanan usta, yaşının getirdiği zorluklarla beraber Antik Dönem çark ve kalıp kullanımını kendine özgü yorumlayarak üretim sürecini devam ettirmektedir. Pişirme sürecinde de erken dönemde kullanıldığı bilinen “Açık ateşte pişirme” yöntemini kullandığı görülmektedir.

Kastamonu kültüründe ve mutfağında önemli bir yere sahip olan *Caba*, binlerce yıllık bir geleneğin günümüze yansımalarıdır. Bu çalışmanın amacı da binlerce yıldır devam eden bu geleneğin gelişim sürecini anlatmak; Küçüksu *Caba* üretiminin Antik Dönem gelenekleri ile olan bağını ve benzerliklerini ortaya koymak; Hasan Ünal’ın Antik Dönem üretim tekniği ile kendi tekniğini nasıl harmanladığını anlamaktır. Ayrıca Kastamonu’nun önemli kültürel miras öğeleri arasında yer alan Küçüksu *Caba* üretimini belgelemek ve gelecek nesillere sunabilmektir.

SERAMİK ÜRETİMİNİN KÖKENİ

Yüksek ısıda pişirilen topraktan üretilen çanak, çömlek vd. objeler için kullanılan “seramik” kelimesinin kökeni Yunanca “*Keramos*” kelimesine dayanmaktadır (Karatağ, 2020, 217; Liddell & Scott, 1843, κεραμεοῦς, Perseus Digital Library). Bu kelime Almanca’da “Keramik”, İngilizce’de “Ceramic”, Fransızca’da “Ceramique” olarak kullanılmaktadır (Ökse, 1999, 1). Arkeolojik açıdan her ikisi de (Seramik, Keramik) kullanılmakla beraber, ana malzemesi “kil” olan “seramik” en sade hali ile “pişmiş toprak” olarak tanımlanmaktadır (Erman, 2012, 19). *Dionysos*’la *Ariadne*’nin oğlu olan *Keramos* ise çömlekçilik sanatının kurucusu ve Atina’nın *Kerameikos* mahallesine adını veren efsane kişi olarak karşımıza çıkar (Pausanias 1.3.1; Erhat, 1996, 172).

Seramik üretiminin tam olarak ne zaman başladığı ve insanların bu zanaatı ne şekilde öğrendiği sorusu bilim dünyasını her zaman meşgul etmiştir. Kilin kullanımının kökenine dair görüşler incelendiğinde, ilk olarak karşımıza mitolojik hikâyeler çıkar. Kil kullanımına dair ilk verilere dini ve kutsal metinlerde insanlığın yaratılış hikâyelerinde rastlanır. İlk insan olarak tanımlanan “*Âdem/Adam*” kelimesi, İbranice’de “*Adama/Adamah*” yani “*kızıl toprak, kil, çamur*” kelimesinden gelmektedir. Yunanca “*Humus*” (*kara toprak*) kelimesinden türeyen Latince “*Homo (İnsan)*” sözcüğünün ise

insanın topraktan yaratıldığı düşüncesinin bir ürünü olduğu ileri sürülür (Tez, 2021, 43). Sümer ile başlayan bu süreç Mısır, Babil, Antik Yunan ve Yahudi kaynaklarında da devam eder. Yine Etnografik veriler incelendiğinde benzer hikâyeler Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan, Pasifik adaları, Filipinler, Afrika kabileleri, Kuzey ve Güney Amerika kabileleri gibi birçok toplulukta da karşımıza çıkar. (Acartürk, 2012a, 9-23; Eren, 2012, 209-221; Genç & Karakaya, 2012, 221-233; Tsetlin, 2018, 193; Fraser, 1918).

Linguistik verilerden yola çıkan bazı bilim insanları seramik üretiminin hasır kapların dış yüzlerinin kille kaplanması ile başladığına dair öneriler sunar. Bu önerilerin temeli bazı Hint-Avrupa dillerinde yer alan “hasır çit”, “kil” ve “kil kaplar” kelimelerinin aynı kökene ait olduğu düşüncesine dayanmaktadır (Çakı, 1999, 6-7; Rick, 2022, 1-24). Bu konuda Slav dilbilimci O. N. Trubachev, “*Prehistorik seramik üretiminin başlangıçta hasır işinin bir versiyonu olduğunu ve Antik seramiklerin gövdeleri (duvarı), antik bir konutun hasır duvarının akrabasıdır*” şeklinde düşüncesini belirtir (Tsetlin, 2018, 194; Trubachev, 1966, 416). Bu teoriye karşı görüşe sahip olanlar ise kilin kuruduktan/piştikten sonra içindeki suyu kaybedeceği için büzüleceğini, buna bağlı olarak ahşap ya da hasır üzerine yapılan bir kil kaplamanın kaçınılmaz olarak çatlayıp parçalanacağını öne sürerek, böyle bir uygulamanın kullanışlı olmayacağını belirtirler (Tsetlin, 2018, 194).

Bir başka görüşte ise insanlığın gelişmesinde en önemli adımlardan bir olarak kabul edilen ateşin keşfi ile birlikte, insanların kili pişirmeyi öğrendiği, bunun sonucunda da pişmiş toprak ürünlerin ilk defa bu keşiften sonra üretilmeye başlandığı öne sürülmektedir. Bu görüşe göre ilk seramik malzemenin rastlantısal olarak Taş Devrinde ateş yakılan yerlerde ortaya çıktığı düşünülür. Yaşam alanlarında yer alan ocağın etrafına dizilen taşların arasına doldurulan balçığın ateşin etkisi ile su geçirmez sert bir malzemeye döndüğünü gören insanlar, kilden seramik kaplar hazırlayarak kuruttuktan sonra ateşte pişirmeyi öğrenmiştir (Tez, 2021, 43). Öne sürülen başka bir görüşe göre pişmiş toprak çömlek olarak nitelendirilebilecek ilk seramik kapların, balçık ile sıvanmış sepetlerin bir yangın sırasında pişerek su sızdırmaz hale gelmesi ile üretilmiştir (Kalyoncu, 2021, 9). Bu bağlamda pişmiş toprak idol ve kült seramik

kapların ilk üretimlerinin günümüzden 30.000 ile 20.000 yıl öncesine ait olduğu düşünülmektedir (Kalyoncu, 2021, 3-4).

SERAMİK ÜRETİMİNİN GELİŞİM SÜRECİ

İnsanlığın ortaya çıktığı düşünülen 2 milyon yıl öncesinden M.Ö. 10 bin yıllarına kadar devam eden Paleolitik Döneme ait Anadolu'da pişmiş toprak objelere rastlamazken, Orta Avrupa'da Üst Paleolitik Döneme (50 bin-10 bin) ait pişmiş toprak örnekler görülmektedir. *Dolni Vestonice Venüs*'ü adıyla anılan ve Orta Avrupa'da (Çek Cumhuriyeti) ele geçen eser M.Ö. 25.000'e ait olup, en eski seramik örneklerden biri olarak bilinmektedir (Resim 2a) (Vandiver vd., 1989, 1002-1008; Kalyoncu, 2021, 5; Erman, 2009, 62-63; Erman, 2012, 19-20; Tez, 2021, 9-15). Çin'de 2012 yılında Xianrendong Mağarasında bulunan bir diğer örnek ise M.Ö. 18.000 yılına aittir ve günümüze kadar bulunmuş en eski evsel seramik malzeme olarak değerlendirilir (Resim 2b) (Wu vd., 2012, 1696-1700; Kalyoncu, 2021, 10).

M.Ö. 8000 - 5500 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Dönem, insanların avcılık ve toplayıcılığa dayalı göçebe yaşamdan, çiftçiliği temel alan yerleşik yaşama geçtikleri en önemli kültürel dönemlerden birini oluşturur. Bu süreç, yerleşik düzene geçişin ardından gelişen mimari, sanat, zanaat, toplumsal örgütlenme vd. barındıran yeni bir toplumsal sistemin kurulduğu ve geliştiği bir süreci kapsar (Başgelen, 2006, 108-109; Çakı, 1999, 3-7). Erken Neolitik Dönemde evsel yaşamda kullanılan malzemeler (çanak/çömlek) taş ve ahşaptan yapılırken, daha sonraki dönemde yerleşik düzene geçen insanlık kili kurutup sertleştirerek ilk başta mimaride kullanmıştır. Yerleşik düzenin getirdiği gereksinimler içinde tarım ve hayvancılık gelişmiştir. Bunun sonucunda ürünlerin taşınması, pişirilmesi ve saklanması amacıyla kullanılan sepetlerin yağlı kille sıvanarak ateşte pişirmesi ile çömlekçilik geleneğinin doğduğu düşünülür (Çakı, 1999, 6-7; Tez, 2021, 46). Bu bağlamda mutfak kültürünün gelişmesi ile ahşap ve taş kapların yanı sıra seramik malzemelerden üretilmiş kap kacaklar da kullanılmaya başlanmıştır (Başaran, 1989, 3; Mutlu, 2007, 72-73).

Buluntulardan yola çıkılarak; Neolitik Döneme dair ilk seramik (pişmiş toprak) örnekler 1998'de Japonya'da Fukui-Höhle bölgesinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve M.Ö. 10.000 civarına (Jomon Dönemi) tarihlenen seramik malzemelerdir (Resim 2c)

(Kobayashi, 2004, 7-51). Ayrıca Mezopotamya'da Tell Mureybet'te M.Ö. 8.000 yıllarına tarihlenen buluntulara rastlanmıştır (Zengin, 2007, 1; Alper, 2018, 34, Kalyoncu, 2021, 13; Tez, 2021; 9). Anadolu'da ise ilk örneklerin Çatalhöyük ve Hacılar'da olduğu düşünülmektedir. Çatalhöyük'te, bu tarih M.Ö. 6.000'li yıllara kadar geriye gider (Acartürk, 2012b, 4; Erman, 2012, 20). Ancak, yukarıda değindiniz gibi her ne kadar erken dönemde kullanım amaçlı seramik malzemeler bilinse de seramik üretimi yaygın biçimde M.Ö. 7.000-6.000 civarında ortaya çıkar (Kalyoncu, 2021, 12; Erman, 2012, 20; Tez, 2021, 23). Pişmiş toprak çömlek yapımının bu dönemde başlamasına ve bilinçli bir şekilde gelişmesine ek olarak, pişmiş toprak üretimi, toplumun dini ve sosyal yaşantısını da oldukça etkilemiştir (Ünal, 2020, 929-930; Childe, 2006, 36).

Resim 2:

a: Dolni Vestonice Venüsü

b: Xianrendong Mağarası seramiği, M.Ö. 18.000

c: Jomon Dönemi çömlek, M.Ö. 10000-8000

Kaynak:

Resim 2a: Erman, 2009, 63

Resim 2b: <https://www.snexplores.org/article/worlds-oldest-pots>

Resim 2c, https://hmn.wiki/tr/J%C5%8Dmon_pottery

Erken dönemlerde kullanıma yönelik olarak daha sade ve kaba olan seramik malzemeler Geç Neolitik Dönemde daha iyi fırınlanmıştır. Bunun yanı sıra artık perdah uygulaması görülmektedir. Renk olarak ise kahverengi, kırmızı, sarı renkler yoğun olarak kullanılır. Kapların üzerinde geometrik bezemelerin yanı sıra aplikelerin yapıldığı görülür. Ayrıca, daha çok ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen hayvan biçimli kaplar da karşımıza çıkar. Çömlekçiliğin farklı bölgelerde farklı zaman dilimlerinde geliştiğini gösteren arkeolojik

araştırmalar aynı zamanda çömlekçilik kültürünün ticaret yoluyla yayıldığını da bizlere göstermektedir (Acartürk, 2012b, 2-3; Alper, 2018, 34).

Genel olarak M.Ö. 5.000-3.000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Dönem, madenin keşfi ile birlikte metal ürünlerin üretildiği, takas edildiği, dolayısıyla ticaretin doğduğu, insanlık tarihinde oldukça önemli bir süreci kapsar. Bu dönemde, Geç Neolitik Dönemde görülen perdah ve geometrik bezemeler devam etmekle birlikte, pembe, sarı, kırmızı renkli bezemeler hâkimdir. Ayrıca form olarak oval ağızlı, küre gövdeli, dikdörtgen seramik kaplar ele geçmiştir. Geç Kalkolitik Dönemde, dönemin karakteristik özelliklerinden olan kafes örgü dolgulu bezemelerle birlikte, ince cidarlı, krem astarlı seramikler de bulunmuştur (Oral, 2020; 2074; Acartürk, 2012b, 1, 6).

Her ne kadar çark kullanımının Tunç Çağı içinde ortaya çıktığı kabul görse de bazı bilim insanları çark kullanımının daha erken dönemde başladığını, ancak sonradan ortadan kalktığını savunmaktadır. Bu görüşe göre, Güney Levant'ta Geç Kalkolitik “V biçimli tören kaseleri” çark üretimidir. Kalkolitik kültürler Erken Tunç I'de (M.Ö. 4. binyıl) çöktüğünde, çark yapımı çanak çömlek de ortadan kalkmıştır. Ancak, seramik üretimi Erken Tunç II-III'de (M.Ö. 3. binyıl) yeniden ortaya çıkmıştır (Berg, 2020, 7). Çömlekçi çarkının gerçek anlamda icadı ve ardından yaygın biçimde benimsenmesi Tunç Çağında görülmektedir. Çark, Sümerlerde M.Ö. 3250, Mısır'da M.Ö. 2750, Troia'da M.Ö. 2500 yıllarında karşımıza çıkar. Hititler ise M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren Mezopotamya'dan Anadolu'ya ticaret amacıyla gelen Asurlular vasıtasıyla çömlekçi çarkını öğrenmiştir (Tez, 2021, 46).

Kalkolitik Dönemde, kentleşme sürecine giden topluluklarda “ekonomik çıkar bölgeleri” oluşmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak bu dönemde kent devlet ekonomisi, yönetici sınıfların yanı sıra organize ticaretin ortaya çıktığı ve rekabet ortamının oluşmaya başladığı gözlemlenmiştir. Ticari gelişmelere ve kentleşme sürecine paralel olarak seri ve standart kapları üretme gereksiniminin bu dönemde oluşmaya başladığı anlaşılır. Buna bağlı olarak, daha önce elle biçimlendirilen seramikler, artık “yavaş dönen çark” ya da “Turnet” adı verilen ve kendi ekseni etrafında yavaş da olsa dönebilen bir altlık/çark ile üretilmeye başlanmıştır. Ancak Kalkolitik Dönem sonuna doğru (M.Ö. 3200) “Turnet”in yerini “hızlı dönen çömlekçi çarkı” almıştır.

Mezopotamya’da ortaya çıkan bu tip çarklar ticaretin de etkisiyle Suriye, Mısır ve Anadolu’ya yayılmıştır. Ayrıca, bu dönemde profesyonel zanaatkârların da ortaya çıkmasıyla, daha öncesinde kadınların uğraşı olan çarkta seramik üretimi, erkek uğraşı/mesleği haline gelmiştir.

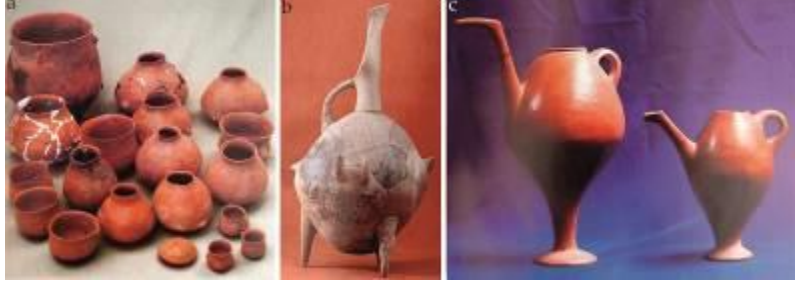
Tunç Çağı ile birlikte bilinen dünya üzerinde farklı uygarlıklar kurulmuş ve gelişmiştir. Hem elle hem de çarkla seramik üretimi de bu topluluklara ticaret yolu ile aktarılmıştır. Söz konusu dönem içinde, seramik üretimi, tarihsel süreç içinde önemli bir yere sahip olan Anadolu’da da gelişim göstermiştir. Bu bağlamda, makalenin konusunu oluşturan Kastamonu Küçüksu geleneksel yöntemlerle seramik üretimi kapsamında, Anadolu’daki erken dönem seramik üretimine daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

ANADOLU’DA SERAMİK ÜRETİMİ

Anadolu’nun tarihsel süreci içinde; Paleolitik Dönemde pişmiş toprak eser görülmez (Kalyoncu, 2021, 5, 70; Erman, 2012, 19-20). Erken Neolitik Dönemde diğer bölgelerde olduğu gibi evsel malzemeler taş veya ahşaptan yapılırken, sonraki süreçte pişmiş topraktan yapılan pişirme kapları, taşıma kapları ve depolama kapları görülür. Bu bağlamda en erken kayıtlar Beldibi’nde (Antalya) M.Ö. 7000, Çatalhöyük’te ise M.Ö. 6000 yılına kadar geriye gitmektedir (Utkan, 2012, 56; Acartürk, 2012b, 2-3; Kalyoncu, 2021, 71-74). Geç Neolitik Dönem merkezleri arasında Kuruçay, Hacılar ve Ilıpınar gelmektedir (Resim 3a). Kalkolitik Dönemde ise Hacılar, Canhasan, Kuruçay, Canhisar ve Beycesultan en önemli merkezler arasında yer alır (Acartürk, 2012b, 1, 6; Başaran, 1989, 33; Kalyoncu, 2021, 74-77; Tez, 2021, 47).

Anadolu’da henüz çark yokken, elde yapılmış seramik içki kapları Depaslar karşımıza çıkar. Ayrıca, İlk Tunç Çağının ikinci döneminde Anadolu’da seramik formlarının üstünde stilize insan yüzleri görülmektedir. Batı Anadolu’nun karakteristik kaplarından sayılan Yortan tipi seramikler bu döneme aittir (Resim 3b). Asur ticareti ile birlikte, M.Ö. 2000 civarında yazının Anadolu’ya ulaşması sonucunda, Anadolu’nun gelişimi hızlanmıştır (Kalyoncu, 2021, 78-82). Tunç Çağında çarkın keşfi ile birlikte, diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu’da da seramik üretimi nicel ve nitelik olarak yükselişe geçmiştir. Bunun nedeni ticaret kolonilerine bağlı olarak ilk etapta sadece Kayseri bölgesinde kullanılan çarkın, bu dönemde Orta Anadolu’da da tanınmış olmasıdır

(Resim 3c) (Acartürk, 2012b, 8; Kalyoncu, 2021, 83-91; Darga, 1992, 46-67, 212-217; Erman, 2012, 21; Özgüç, 2002, 500-501; Başaran, 1989, 33).

Resim 3:

a: Neolitik dönem seramik örnekleri, Ilıpınar, Orhangazi

b: Erken Tunç Çağı Yortan seramiği

c: Hitit seramiği

Kaynak:

Resim 3a-b-c: Ökse, 1999, 96-97.

Sonraki süreçte Anadolu'da görülen Antik Çağ kültürlerinin hepsinde seramik üretimi aralıksız olarak devam etmiştir. Tunç Çağ'ın güçlü devletlerinden biri olan ve pişmiş toprak sanatında üst düzey bir gelişim yakalamış olan Hititlerden sonra, Demir Çağında Anadolu'da egemenlik kuran devletlerden Phrygler seramikte kendine özgü bir üslup geliştirmişlerdir (Resim 4a). Stilize hayvan betimli, geometrik desenli kapların yanı sıra tapınakların dış cephelerini seramik levhalarla kaplamışlardır (Pekyaman, 2008, 21-23; Başaran, 1989, 34; Kalyoncu, 2021, 117-132). Phryglerin yıkılmasından sonra bölgeye hâkim olan Lydialılar ise bölgede oldukça güçlü bir uygarlık kurmuştur. M.Ö. 7 ve 6. yüzyılda yerel Lydia seramiği, öncelikle Lydia'nın başkenti olan Sardes'te görülmekle beraber, Daskyleion ve Gordion'da da karşımıza çıkar. Lydia seramiğinin etnik nitelikte olmaktan ziyade bölgesel bir yapısının olduğu ve daha çok Batı Anadolu seramik geleneğinin etkisinde kaldığı gözlemlenir. Ancak, Lydia'ya özgü *Lydion* olarak tanımlanan parfüm şişeleri de bilinmektedir (Resim 4b) (Greenewalt, 2010, 107-108; Başaran, 1989, 34; Kalyoncu, 2021, 132-137).

Urartu seramik sanatı ise daha çok saray ve üst yönetim için üretilen kırmızı perdahlı ve özel işçilik gösteren kaplarla tanınır (Resim 4c). Bu seramik grubu, genel olarak kraliyet

ailesi veya elitleri temsil etmesi ve Urartu'ya özgü özellikler taşıması nedeniyle *Saray Malı* ya da *Bianili Seramiği* olarak isimlendirilmiştir. Seramikler kırmızı ve kırmızının farklı tonlarından oluşan astara ve parlak yüzey özelliklerine sahiptir. Bu rengin kaynağının metal kaplara öykünme olduğu düşünülmektedir. Buna ek olarak saray mallarına öykünen düşük kalite üretimlerin de olduğu bilinmektedir (Batmaz, 2020, 81-82; Başaran, 1989, 33; Kalyoncu, 2021, 92-116).

Resim 4:

a: Phryg seramiği

b: Lydia'ya özgü Lydion

c: Urartu seramiği

Kaynak:

Resim 4a, c: Ökse, 1999, 96-97

Resim 4b: Greenewalt, 2010, 515

Yunan toplumunda seramik sanatının oldukça erkene dayandığı görülmektedir. Önce elde yapılan üretim, çarkın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Yunan toplumunda ilk seramik üretimi Minos ve Mykenli ustalar tarafından Erken Tunç Döneminde karşımıza çıkar (Resim 5a-b) (Zengin, 2007, 19-20; Başaran, 1989, 34; Çetintaş, 2018, 94; Kalyoncu, 2021, 180-190). M.Ö. 10. ve 9. yüzyıldan itibaren Minos ve Mykenli ustaların gözdesi olan denizle ilgili betimler, deniz canlıları, bitkisel semboller ve çok eğrili çizgilerden oluşmuş desenler, yerini geometrik motiflere bırakır (Kalyoncu, 2021, 192-198). Yunan seramik üretiminde çark kullanımı M.Ö. 800 civarında en üst seviyesine ulaşmıştır. Yunan çömlekçiliği ve vazo ressamlığı ise en yüksek kalitesine M.Ö. 6-5. yüzyılda Atina seramik üretimi ile ulaşmıştır. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren figüratif sahnelerin yoğun olarak görüldüğü Siyah Figür ve Kırmızı Figür vazolar karşımıza çıkar (Resim 5c-d). Yunan seramik sanatının bu üstün dönemi,

özellikle Kıta Yunanistan, Batı Anadolu kıyıları ve İtalya’da devam eden Roma Dönemi seramiklerine de öncülük etmiştir (Başaran, 1989, 34-35; Kalyoncu, 2021, 199-208). M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren ise figüratif sahnelerin yerini düz siyah firnisli kaplar almıştır.

Resim 5:

a: Minos seramiği

b: Myken seramiği

c: Siyah figür tekniği

d: Kırmızı figür tekniği

Kaynak:

Resim 5a: <https://arkeofili.com/girit-uygarliginin-yukselisi-ve-cokusu/>

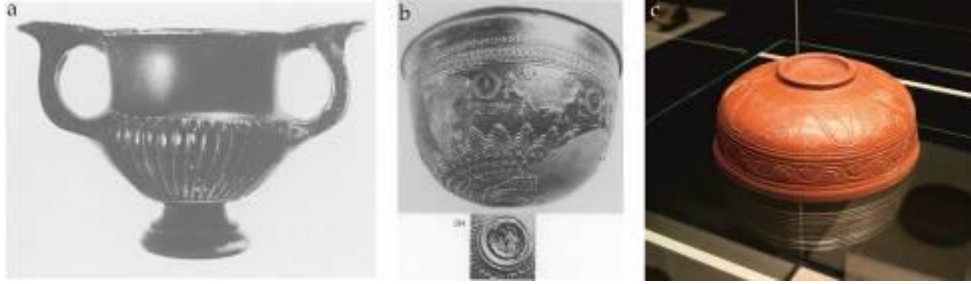
Resim 5b, <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/ege-bolgesinde-ticaret>

Resim 5c-d, https://tr.wikipedia.org/wiki/Antik_Yunan_sanat%C4%B1

Hellenistik Dönemde (M.Ö. 330-30) Anadolu’da yaygın bir şekilde siyah firnis tekniğinin kullanıldığı bilinmektedir (Resim 6a). M.Ö. 2. yüzyılım ortasından itibaren ise popüler olan Yunan tipi seramiklerin azalmaya başladığı görülürken, Anadolu’da, Roma İmparatorluk Döneminde karakteristik özellik olacak kırmızı firnis tekniği kullanılmaya başlanmıştır. Yunanistan’da ise siyah firnis geleneği devam etmekle birlikte, seramik üretimi doğudaki yeni üretimlerden kademeli olarak etkilenmiştir. Kırmızı firnisli üretimlerin yanı sıra eski Hellenistik kaplar da kullanılmaya devam etmiştir. Yeni seramiklerin kalitesi daha iyi ve daha standarttır. Kalıp yapımı örnekler, en erken Megara stili ile eşdeğerken, düz, tek renkli sofraya takımlarına uygulanan sade bezemelerin varlığı da bilinir (Resim 6b) (Jones, 1950, 172-176; Aktaş, 2018; 16).

Roma İmparatorluk Döneminden itibaren kullanılmaya başlanan parlak ve kırmızı yüzeyli (Fine Ware) ince seramik kaplar için kullanılan “*Terra Sigillata*” terimi, Latince

kökenli olup “terra” toprak, “sigillata” mühür anlamına gelmektedir. Esasında kabartmalı ve mühürlü kapları ifade eden bu tanımlama daha sonrasında tüm ince seramik grupları için kullanılmıştır. Roma İmparatorluğunun ana seramik grubu olarak niteleyebileceğimiz Terra Sigillata’lardaki kırmızı renk, M.Ö. 1. yüzyıl - M.S. 7. yüzyıl aralığında Roma seramiklerinin ortak özelliği haline gelmiştir (Resim 6c) (Charleston, 1955, 5-25; Kenyon vd., 1957, 281-282; Hayes, 2008, 1-3; Aktaş, 2018, 14-17). Bizans Döneminde ise (330-1453) beyaz astar ve ince kazıma teknikleri pişmiş toprak kaplar üzerinde kendini gösterir (Erman, 2012, 22; Kalyoncu, 2021, 138-141, 246-249). Buna ek olarak Roma Döneminde çark yapımı üretimin devam ettiği bilinmekle birlikte, seri üretime bağlı olarak kalıp yapımı üretimin yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Resim 6:

a: Siyah firnisli seramik

b: Kalıp yapımı Hellenistik seramik

c: Roma Dönemi Terra Sigillata

Kaynak:

Resim 6a: Hayes, 2008, pl. 1, no. 6

Resim 6b, Rotroff, 1982, pl.18, no.104

Resim 6c, https://en.wikipedia.org/wiki/Terra_sigillata

Ana malzemesi toprak olan seramik, erken dönemlerden itibaren insanın günlük yaşamına girmiş ve bugüne kadar kesintisiz kullanılmıştır. Anadolu’da da binlerce yıldır kesintisiz devam eden seramik sanatı Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde de devam etmiş ve var olan işlevlerinin dışında çini olarak da estetik bir düzeye ulaşmıştır (Resim 7a-c) (Acartürk, 2012b, 2). Ancak, göçebe toplumlarda seramik sanatının az geliştiği düşünülmektedir. Bunun nedeni olarak ise seramik malzemenin kırılğan yapısına bağlı olarak göçebe toplumlarının hareketli yaşam koşullarına uygun

olmadığı düşüncesidir. Türklerin de Orta Asya'daki konar-göçer yaşam tarzlarının bir sonucu olarak Türk seramik sanatının gelişimini takip etmek oldukça zordur. Ancak, Türklerin yerleşik düzene geçmeleri ile birlikte seramik sanatı da gelişim göstermeye başlamıştır. Bu süreç içinde Arap ve Türk devletlerinin seramik sanatına katkıları bilinmekle beraber, teknik gelişim Selçuklular döneminde en üst seviyeye ulaşmıştır. Türkler 11. yüzyıldan sonra Anadolu'yu ele geçirdikten sonra, bölgede 8000 yıldır devam eden seramik sanatını da bünyesine katmış ve seramik üretimi farklı bir boyut kazanmıştır (Erman, 2012, 22-32; Acartürk, 2012b, 11-14; Kalyoncu, 2021, 142-147, 219-234).

Osmanlı Döneminde İznik, Çanakkale ve Kütahya'nın öncülüğünde mimari süslemelerde ve mutfak/sofra takımlarında seramik üretiminin devam ettiği bilinmektedir. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte ise Türk seramik sanatı yeni bir döneme girmiştir. Günümüzde ise Çağdaş Türk Seramik Sanatı ve endüstrisi hem Antik Dönem Anadolu geleneklerini hem de Türk kültür birikimini harmanlayarak gelişimini devam ettirmektedir (Kalyoncu, 2021, 148-161; Mutlu, 2007, 73-74).

Resim 7:

a: Sivas I. Keykavus Türbesi

b: İznik, Lale motifli kapaklı kavanoz, 1575

c: Aslan biçiminde kap, Çanakkale, 20. yüzyıl başı.

Kaynak:

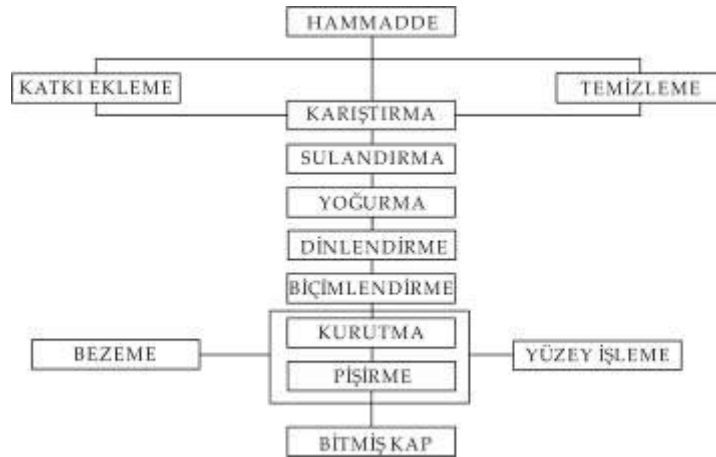
Resim 7a-c, Erman, 2012, 24-28.

SERAMİK YAPIM TEKNİKLERİ

Tarihsel akış içerisinde seramik üretiminin gelişimi takip edildiğinde Mezopotamya, İran, Anadolu, Kuzey Afrika, Kıta Yunanistan, İtalya, Asya, Avrupa ve Amerika gibi

toplumlarda kendi kültürlerine özgü seramik üretim tekniklerinin ve üsluplarının gelişmiş olduğu gözlemlenir (Kahraman, 2018; 240). Yunanca “*keramos*” sözcüğü “kil, killi toprak, topraktan yapılmış kap” anlamına gelmekle beraber, günümüzde pişmiş toprak kaplara farklı dillerde Latince kökenli “*Potum*” kelimesinden gelişmiş olan “*pottert*, *töpferware*, *poteria*” gibi isimler verilmektedir. Farsça “*gil*” sözcüğünden gelen “kil” kelimesi ise “ıslandığı zaman kolayca biçimlendirilebilen yumuşak ve yağlı toprak” anlamına gelmektedir (Ökse, 1999, 1-2).

Kilin pişmiş toprak seramik malzeme haline gelme sürecinde birçok aşamadan geçtiği görülür (Şekil 1). Oldukça yumuşak bir yapıya sahip olan kilin iki tipi vardır. Bunlardan birisi orijinal çukurunda oluşan, doğa şartlarının (su, rüzgâr, buzul vd.) etkisiyle yerinden hareket etmeyen *ilk ya da artık kil* ve doğa şartlarının etkisiyle taşınan ve bu sırada çeşitlik katkı maddeleri (mineral ya da organik) toplayan (tortu) ve onlarla birleşen *tortu kil*. Tortu killer yoğurabilme, gözeneklilik ve camlaşma açısından daha kullanışlı bir yapıya sahiptir. Antik Dönemde madenlerden ya da açık alanlardan çıkarılan kil (Resim 8a-b) ilk olarak ışıkların avlusunda dinlenmeye bırakılmıştır. Daha sonrasında ise içinde çok fazla yabancı madde barındıran kil yıkanmıştır. Yıkama aşamasından sonra suyla karıştırılan kil içindeki kaba parçaların dibe çökmesi ve rafine katmanın üste çıkması için geniş havuzlarda dinlendirilmiştir. Daha sonra su başka bir havuza alınmış ve kilin içindeki havanın alınması için kil çignenmiş ve dövülmüştür (Resim 8c). Sonraki süreçte ise şekillendirme aşamasına geçilmiştir (İren, 2003, 2-10; Başaran, 1989, 9).

Şekil 1. Seramik üretiminin aşamaları.

Kaynak, Ökse, 1999, 157.

Resim 8:

a: Kırmızı figür tekniğinde Attika Kyliks tondosu – Kazmayla toprağı kazan bir Ephebos

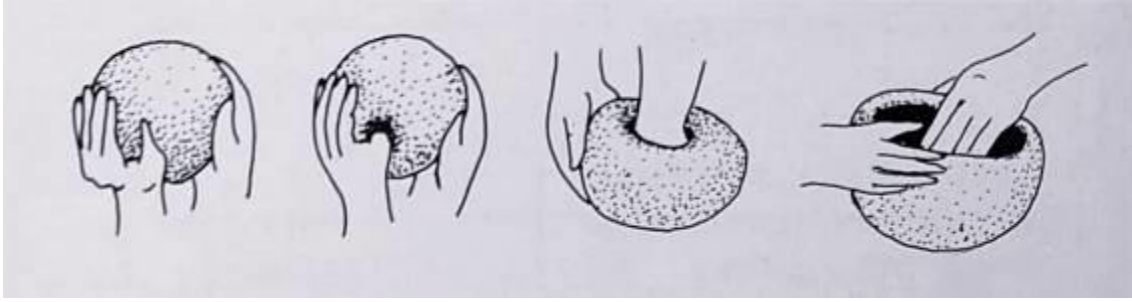
b: Siyah figür Korinth pinaksı – Kilin topraktan çıkarılması

c: Siyah figür Korinth pinaksı - Yaşlı bir adam yukarıdan sarkan bir kayışa tutunmuş kili çığnıyor, yanında bir kadın ise çark için toprağı hazırlıyor.

Kaynak:

Resim 8a-c: İren, 2003, 4-8.

Seramik üretiminde en önemli aşamalardan biri şekillendirme aşamasıdır. Bu bağlamda, seramik üretiminin gelişim sürecine bakıldığında şekillendirme sürecinde elde, çarkta ve kalıpta olmak üzere 3 farklı teknik kullanılmış olduğunu görülür. Bir kil topağının içinin elle çukurlaştırılıp kap şekline sokulması yöntemi olarak tanımlanacak olan elde üretimde kapların cidarlarında düzensiz dalgalanmalar görmek mümkündür (Şekil 2) (Ökse, 1999, 8; Başaran, 1989, 10). Seramik üretiminde ilk uygulama olan elle şekillendirmenin Neolitik Dönemde (M.Ö. 8000-5500) ortaya çıktığı kabul edilmekte birlikte, son veriler bu süreci çok daha erken bir döneme çekmektedir. İlk örnekleri Japonya, Ürdün, Irak ve İran'da gözlemlenmekle birlikte, Sümer'de M.Ö. 3250, Mısır'da M.Ö. 2750 yıllarında, Kıta Yunanistan, Kıbrıs ve Girit'te Erken Tunç Çağ boyunca el yapımı örnekler karşımıza çıkar. Ancak çarkta üretim sanatı geliştikçe elde üretim tekniği terk edilmekle birlikte, kaba mutfak kaplarında elde üretimin devam ettiği görülmüştür (İren, 2003, 11, 28; Çetintaş, 2018, 94).

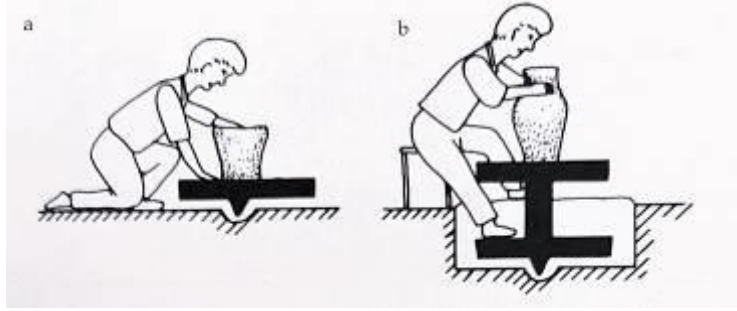

Şekil 2. Elle seramik üretiminin aşamaları

Kaynak: Ökse, 1999, 158.

Çömlek yapmak için hazırlanmış kili şekillendirmeye yarayan alet olarak tanımlanabilecek çömlekçi çarkının günümüze ulaşabilmiş örnekleri oldukça azdır. Bu konuda yazılı kaynaklar sınırlı bilgi vermekle birlikte, vazo üzerindeki betimlemeler konu hakkında bilgi edinmemize olanak vermektedir (Resim 9a) (İren, 2003, 10-11).

Kalkolitik Dönem kent devlet ekonomisinin temellerinin atıldığı, organize ticaretin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu kentleşme süreci içerisinde seri olarak standart forma sahip seramik kapların üretiminde gelişim gözlenir. Bunun ilk aşamasında “yavaş dönen çark, döner-tabla ya da yatay dönen çark” olarak da tanımlanan ve bilinen çömlekçi çarklarının öncüsü olan *turnet*ler kullanılmıştır (Şekil 3a). Alt yüzünde, bir oyuğa oturacak olan çıkıntısı bulunan ahşap bir tabla biçimindeki *turnet*, seramiklerin boyutlarının standart olmasına olanak sağlamıştır (Ökse, 1999, 10; Başaran, 1989, 11; Köpüklü, 2019, 242-244; Canpolat, 2011, 7; Gökbel & Gökbel Kaya, 2020, 148-149). Ancak, Kalkolitik Çağ’ın sonuna doğru (M.Ö. 3200) “hızlı dönen çömlekçi çarkı” Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır (Şekil 3b). Elle ve ayakla çevrilen tipleri mevcut olan bu çarklar, genellikle 60 cm çapına sahip disk formu ve ahşap, pişmiş toprak ya da taştan yapılmıştır. Bu çarklar disk formu plakaların bir mil yatağı ile sabit bir yere oturtulmasıyla oluşturulmuştur. Milin rahat dönmesi için yağlanmış bir dönme yatağı bulunmaktadır (Resim 9b).

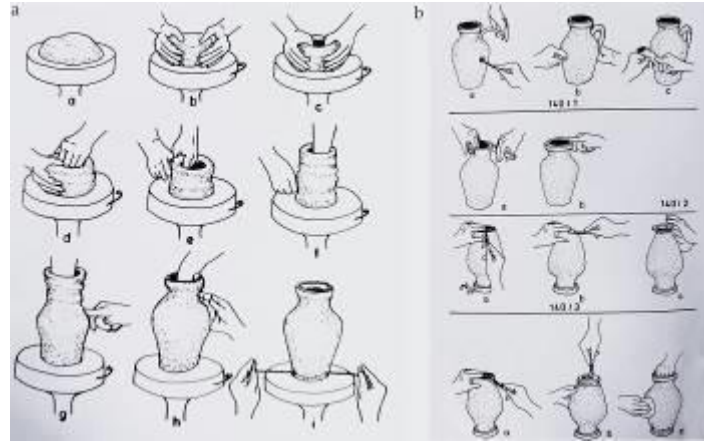
Şekil 3.

a: Yavaş dönen çark (Turnet)

b: Hızlı dönen çark

Kaynak: Ökse, 1999, 158.

Şekillendirilecek kil/çamur, plaka/çark üzerine yerleştirilmiş ve dönen çark üzerinde sürekli su ekleyerek işi yapan kişinin çarkın çevresinde dönmesiyle ya da ara sıra plakayı döndürmesiyle, elle ve bant usulüyle biçimlendirilmiştir (Şekil 4a) (Kalyoncu, 2021, 63; Kahraman, 2018, 240). Çark üzerinde şekillendirilen vazolar deri sertliğinde kurutulduktan sonra tekrar çarka getirilmiş ve metal aletler ile fazlalıklar alınmıştır. Yüzeyi pürüzsüzleştirmek için metal kalemler ve süngerler kullanılmış, daha sonra ise kulplar, kabartmalar ve diğer eklentiler eklenmiştir (Şekil 4b). Çömlekçi çarkında şekillendirilen seramik kapların çatlamaması için gölgeli ve serin bir yerde kurumaya bırakılmıştır (İren, 2003, 12-14; Başaran, 1989, 10-12). Depo için kullanılan büyük boyutlu kaplar (pithos vd.) için toprak kazılarak çark içine oturtulmuştur. Böylece daha rahat çalışma imkânı yakalanmıştır. Bu tip çarklarda elle döndürülebilen kollar mevcuttur. Bu çarklar M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren kullanılan ayakla çalışan çarkların öncüsü olmuştur (İren, 2003, 12; Ökse, 1999, 9-10).

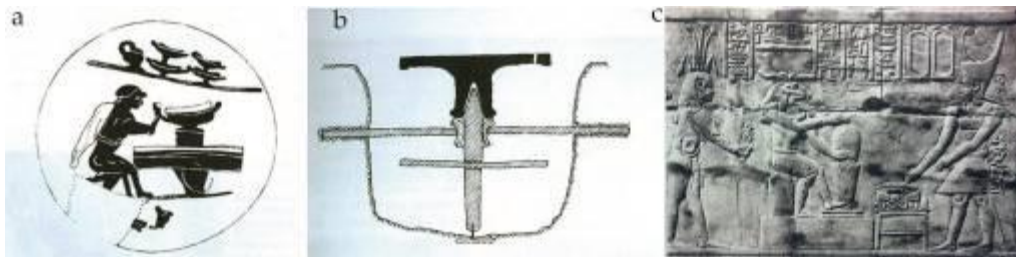
Şekil 4.

a: Çarkta seramik üretiminin aşamaları

b: Çarkta seramik üretimi sonrası rötuş ve eklemelerin yapılma aşamaları

Kaynak, Ökse, 1999, 159-160.

Ne zaman ve kimler tarafından icat edildiği net olarak bilinmese de bilinen en eski çömlekçi çarkı Mezopotamya'daki Halaf, Obeyd ve Uruk Dönemi (M.Ö. 6000-4000) yerleşimlerinde tespit edilmiştir (Kalyoncu, 2021, 62, 164-167; Canpolat, 2011, 7). Ancak, ilk hızlı çömlekçi çarkı M.Ö. 3400 civarında Uruk Döneminde Mezopotamya'da kullanılmıştır. Batıda ise M.Ö. 2400 civarında çömlekçi çarkı kullanımına geçilmiştir (Başaran, 1989, 11). Çarkın yayılım sürecine bakıldığında ise M.Ö. 3000'lerde Kuzey Mezopotamya'dan, Batı Hindistan'a, Suriye'ye, Mısır'a, Avrupa'ya ve Ön Asya'ya yayılmış olduğu arkeolojik verilerle anlaşılmaktadır. Anadolu'da ise olasılıkla ticari faaliyetlere bağlı olarak ilk kez M.Ö. 3000-2000 yılları arasında Kayseri dolaylarında, Alishar'da, Boğazköy'de ve Troia'da çark kullanımı gözlemlenir (Canpolat, 2011, 7; Mutlu, 2007, 73). Ayakla çevrilen çömlekçi çarkı ise ilk kez Yukarı Mısır'da Osiris kutsal alanının duvar kabartmalarında karşımıza çıkar (Resim 9c) (Zengin, 2007, 20; Çetintaş, 2018, 94; Erman, 2012, 21; Kahraman, 2018, 240).

Resim 9:

a: Siyah figür Attika kyliks - Çark önünde oturmuş çömlekçi

b: Çömlekçi çarkı kesiti

c: Ayakla çevrilen çark betimlemesi - Mısır Osiris kutsal alanı duvar kabartması- M.Ö. 300.

Kaynak:

Resim 9a-b: İren, 2003, 13, 20

Resim 9c, Zengin, 2007, 20.

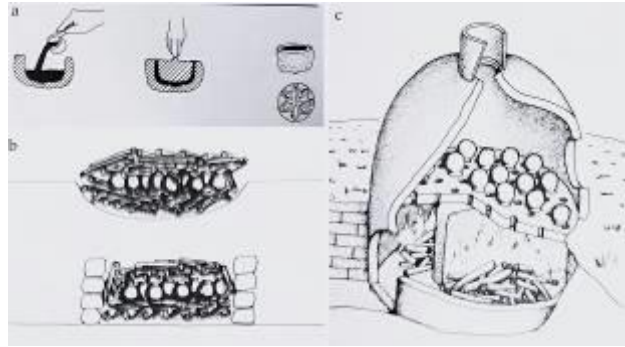
Bir diğer uygulama ise Yunan toplumunda Arkaik Dönemden itibaren bilinen kalıpla şekillendirilen seramik kaplardır. Bu yöntemde orijinal modelin şekillendirilmesi ile işlem başlamıştır. Patriks olarak tanımlanan bu ilk model bir heykeltıraş tarafından yapılmıştır. Bu ilk örnekten pişmiş toprak iki parçalı kalıp alınmıştır. Bu kalıpların içine basılan seramik sertleşmeye bırakılmıştır. Daha sonra kalıptan çıkarılan bu iki parça sıvı kil ile birbirine birleştirilmiştir (Şekil 5a). Erken dönemde kalıpta alınan hayvan ya da insan başlı kaplarda, ağız ya da gövde gibi bazı bölümler ise çark üzerinde forma eklenmiştir (İren, 2003, 28; Zengin, 2007, 29; Ökse, 1999, 9).

Vazoların hızlı su kaybetmesine bağlı olarak çatlamaların önüne geçmek adına pişirme öncesinde vazolar gölge bir alanda kurutulmuştur. Bu süreç hamurdaki nem oranının havadaki nem oranıyla eşit olana kadar devam etmiştir (Ökse, 1999, 12-14). Sonrasında pişirme işlemi başlamıştır. Erken çömlekçilikte fırın kullanımı yoktur. Sonraki süreçte kurutulmuş kil kaplar sabit bir yapı olmaksızın, “açık pişirme” yöntemi olarak tanımlanan yöntemi kullanarak pişirilmiştir. Tarih öncesi devirlerde kurutulan kapların mutfak ocaklarında pişirildikleri düşünülmektedir. Kapların içine sıcak kül yerleştirilmiş ve çevreleri de yanan kor ile kaplanmıştır (İren, 2003, 39). Bir başka ilkel seramik pişirme yöntemi olan “açık ateşte” pişirme uygulamasında, toprak içine açılan bir çukura yerleştirilen odun vd. yanıcı maddelerin üzerine pişirilecek kaplar ağızları aşağı gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kapların üzeri ise yine çalı, dal ve tezek gibi yanıcı malzeme ile kaplandıktan sonra ateş yakılmıştır. Bir diğer uygulamada ise bu ateş çukurunun çevresi taş ya da kil ile kaplanmıştır (Şekil 5b). Söz konusu yöntemde ateşin ısısının 750-800 derecenin üzerine çıkamaması sonucunda kapların her tarafı eşit

miktarda pişmez. Buna bağlı olarak yer yer islenme nedeniyle alacalı bir görünüm oluşur (Ökse, 1999, 14; İren, 2003, 39).

Erken dönem fırınları ise oldukça ilkel yapılardır. Bu tipler belli bir kurala göre inşa edilmemiş ve form bakımından oldukça farklılık göstermiştir. Fırınların temelleri ve alt kısımları taştan iken, üst kısmı sorgun ağacı ve büyük dallarla örülmüştür. Pişirme sonrasında bu kısım yıkılarak seramik kaplar dışarı alınmıştır. Fırınlar eğimden yararlanmak ve düz zeminde çukur kazmamak amacıyla tepelerin yamacına yerleştirilmiştir. Yanma haznesi, tepenin yüksekliğine bağlı olarak yamaca doğrudan kazılmıştır. Bu durum daha iyi ısı yalıtımı ve yanma sırasında ısıl şoklara karşı daha fazla istikrar sağlamıştır. Ayrıca, ateşin körüklenmesini de kolaylaştırmıştır. Ateşleme için yakıt, çevre ormanlık alanlardan toplanmıştır (Ökse, 1999, 15; İren, 2003, 39-55).

Açık ateşte pişirmenin yerini alan ilk fırınlar 1050°-1200° C sıcaklık aralığında pişirim yapmaya olanak sağlamıştır (Şekil 5c). Böylece ilk etapta bir aile içi uğraş olan seramik üretimi, çömlekçi çarkının ve daha ileri fırınların ortaya çıkması ile birlikte profesyonel bir meslek haline gelmiş ve atölyeler ortaya çıkmıştır. Çömlekçilik zaman içinde bir endüstriye dönüşmüş ve şehirlerin belli bölgelerinde toplanarak çömlekçi mahalleleri oluşmuştur. Bunlardan en bileneni ise Atina, *Kerameikos* çömlekçi mahallesidir (Kalyoncu, 2021, 10, 62; İren, 2003, 11).

Şekil 5.

a: Kalıpta seramik üretiminin aşamaları

b, Açık ateşte pişirme yöntemi

c: Kapalı ortamda (fırında) pişirme yöntemi

Kaynak: Ökse, 1999, 158, 161.

Pişirme işlemi 3 aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşama olan Oksidasyon (Fırına hava verilmesi) aşamasında 800 C° dumansız ve alevli yanma sürecinin sonunda oksitleyici atmosferde vazonun rengi kırmızı olmuştur. Yaklaşık 8 saat süren bu aşamada fırının cehennemliği ve baca kapakları açık bırakılmıştır. İkinci aşama olan Redüksiyon (Fırına duman verilmesi) sürecinde fırını içine duman oluşturacak olan maddeler (yağ, talaş, ıslak odun vd.) atılmış ve fırının ısısı duman ve karbonmonoksit elde edilene kadar kısılmıştır (780 C° - siyah demir oksit elde edilir). 10-15 dakika süren bu aşamada fırının kapakları ve hava delikleri kapalı tutulmuştur. Süreç sonunda vazonun kil rengi ve astar koyulaşmış ya da kurşini renk almıştır. Son aşamada (Oksidasyon- Fırının açılması) ise fırının hava delikleri ve kapaklar tekrar açılmıştır. İçeriye tekrar oksijen girdiğinde, kabın yüzeyinde redüksiyon sürecinde siyah renk alan astar ve bezemeler gözeneksiz yapısı nedeniyle siyah rengini kaybetmemiştir. Ancak astar ya da bezeme oluşturmayan alanlar gözenekli yapıya sahip olduğu için içlerine giren oksijen nedeniyle tekrar kırmızı rengini almıştır. Böylece boyama sırasında istenen desenler vazonun renginden farklılık göstermiştir (Tez, 2021, 26; İren, 2003, 40-42; Ökse, 1999, 15-16).

GELENEKSEL YÖNTEMLER İLE KASTAMONU'DA CABA ÜRETİMİ

Tunç Çağından itibaren hızlı bir gelişim gösteren Antik Dönem seramik üretimi ile modern uygulamaların çok farklılık göstermediği anlaşılmaktadır. Söz konusu üretimlere teknolojinin dahil olmasına karşın hem üretim ve pişirme tekniklerinde hem de form çeşitliliğinde büyük değişiklikler gözlenmemektedir. Günümüzde seramik üretiminde rol oynayan büyük işletmelerin kurulması, küçük atölyelerin azalmasına neden olmaktadır. Ancak, bazı bölgelerde Antik Dönem gelenekleri ile üretimin sürdürüldüğü görülmektedir. Kastamonu merkezine yaklaşık 17 km mesafede, eski Devrekani yolu üzerinde yer alan adını da seramik üretimi geleneğinden alan Çömlekçiler köyünde Küçüksu seramik üretim geleneğinin son temsilcisi bulunmaktadır. Bölgede 1970'li yıllarda 50 hanenin, Kastamonu yöresinde "Caba" olarak tanımlanan toprak kap/güveç üretimi yaptığı bilinmektedir. Bu tarihlerde büyük çoğunluğu kadın olan seramik üreticilerinden, 2016 yılına gelindiğinde ise geriye iki kişi kalmıştır (Çalışıcı Pala, 2017, 4). Günümüzde ise sadece tek kişi bu sanatı devam

ettirmektedir. Söz konusu sanatın son temsilcisi olan Hasan Ünal geleneksel yöntem ile seramik üretmektedir. Köyde daha önce köy kadınlarının seramik üretimi yaptığı, Hasan ustanın ise bu seramik malzemeyi (*Caba*) şehre götürüp sattığı bilinmektedir. Ancak bu işi devam ettiren köy kadınların vefat etmeleri ya da işi devam ettirmemelerine bağlı olarak, Hasan usta son 15 yıldır üretime de kendisi geçmiştir.

Kastamonu, Küçüksu köyü yakınlarından elde edilen kil, direk ateşe dayanıklı olmasına bağlı olarak Türkiye’de ender bulunan kil tipleri arasında yer almaktadır. Ancak, kilin kaba yapısına bağlı olarak elle şekillendirilmesi daha kolay olmakla birlikte, kil iyice elendikten sonra çarkta şekillendirmeye uygun hale gelmektedir (Çalışıcı Pala, 2017, 4). Kastamonu Küçüksu seramik üretiminin son temsilcisi olan Hasan ustanın üretim sürecinde ilk adım, üretim için gerekli olan toprağın elde edilmesidir. Kil kaynağı olarak, Hasan ustanın atölyesine yaklaşık 2 km uzaklıkta, birbirine yaklaşık 150 m. uzaklıktaki iki tepe üzerinde yer alan iki kil yatağı kullanılır. Bunlardan birinden kırmızı toprak, diğerinden gök toprak (kayın) olarak tanımlanan iki çeşit toprak temin edilmektedir (Resim 10a-b). Kalbur ile birkaç defa elenen iki toprak birbirine eşit miktarda karıştırılmaktadır. İki toprağın karıştırılmasındaki ana neden ise kırmızı toprağın tek başına kullanıldığı takdirde üretim sırasında çatlamasıdır. Ahşap bir teknede karıştırılan iki toprak sulandırıldıktan sonra bir gün boyunca dinlendirilir (Resim 10c).

Resim 10:

a: Kırmızı toprak ve gök toprak konum

b-c, Kırmızı toprak ve gök toprağın kuru ve sulandırılmış hali

Çamurun dinlenmesi sonrasında ise seramiğin şekillendirme süreci başlar. Bu aşamada usta iki teknik kullanmaktadır, kalıp üretimi ve çark üretimi. Ancak, Hasan usta, ileri yaşı nedeniyle üretiminde zorlandığı çarkta üretim yapmayı çok fazla tercih etmediğini,

bunun yerine, kendi geliştirdiği kalıp tekniği ve çark kullanımını birleştirerek seramiklere şekil verdiğini belirtir. Kalıp olarak farklı boyutlarda özel olarak yaptırmış olduğu metal kalıpları, kaba şekil vermek için ise şimsir kaşık, meşin, bıçak ve metal saç kullanır (Resim 11a-d). Çark olarak ise bir kütük üstüne yerleştirmiş olduğu Antik Dönemde “turnet” olarak tanımlanan oldukça basit ve elle çevrilen yavaş dönen çark kullandığı görülmektedir (Resim 11e-f).

Resim 11: Kullanılan kalıplar ve şekillendirmede kullanılan aletler

a-b-c: Kalıplar

d: Şekillendirmede kullanılan deri, şimsir kaşık, bıçak

e-f: Yavaş dönen çark “Turnet”

Kalıp tekniği, Her ne kadar kalıp tekniği olarak nitelendirmiş olsak da Hasan ustanın bu aşamada kendine has bir teknik geliştirdiği ve kalıp ile çark kullanımını birleştirerek üretim yaptığı görülür. Bu sürecin en başında dinlenen çamur (kil), altına naylon serili olan ahşap bir çerçeve içine yerleştirilir. Bunun üzerini ise tekrar bir naylon ile kapatıp, merdane ile çamurun içindeki hava kabarcıklarının yok etmesi için ezmeye ve dövmeye başlar (Resim 12a-b). Dikdörtgen şeklindeki kalıbın içine yaydığı çamuru yarım santim kalınlığında inceltir. Hasan ustanın daha önceden yaptırdığı ve farklı boyutlara sahip olan metal kalıplar taban oluşturmak amacıyla, uygun boyutlara getirilen kilin üstüne yerleştirilir (Resim 12c-d). Kalıp boyutunda kesilen kil, bir ahşap plaka yardımı ile çark üzerine alınır. Dikdörtgen kalıp içinde kalan parçalar ise Cabanın (Güveç) gövdesini oluşturmak için kalıp içine parçalar halinde yerleştirilir. Çamurun kalıba yapışmaması

için kalıp ile kil arasına naylon yerleştirir. Sonraki süreçte kalıba parçalar halinde yerleştirdiği kil kalıplarını, ıslattığı bir şimşir kaşık yardımı ile birleştirir (Resim 12e-f).

Resim 12:

a-b: Çamurun içindeki hava kabarcıklarının yok edilmesi

c-d: Kalıbın hazırlanması

e-f: Kalıpların çark üzerinde birleştirilmesi ve şimşir kaşık ile düzeltilmesi

Şimşir kaşığı özellikle kullandığını belirten Hasan usta, bu tip kaşığın daha kaygan olduğunu, bu özelliği sayesinde kile yapışmadığını ve kilin daha hızlı ve düzgün şekillendirildiğini belirtir. Elle çevirdiği çark üzerinde *Cabanın* gövdesini birleştirdikten sonra, kalıp altında kalan taban ile gövdeyi birleştirmek için kalıp içine küçük kil parçaları ekleyerek alt ve yan parçaları çarkta elle çevirerek birleştirir. Bu işlem bittikten sonra ise kalıbın üstünde ve tabanında kalan fazla parçaları bir bıçak yardımı ile alır. Kalıbı çıkarmadan önce, yine kil parçalar ekleyerek *Cabanın* ağız kısmını oluşturur (Resim 13a-c). Kili ekledikten sonra ise başparmağına tabaklanmış ince bir sığır deri parçası (meşin) dolayarak bir eli ile çarkı döndürürken, bir eli ile kabın ağız ve iç kısmı düzeltilir (Resim 13d). Bu işlem sonrasında, kalıp ve naylonlar çıkarılır (Resim 13e-f). Alt ve üst parçalar bir bıçak ve su yardımı ile birbirine birleştirilir. Daha sonra yine meşin parçası ile bu sefer kabın dış yüzü düzeltilir (Resim 13g-h). Bu süreç boyunca elinin kile yapışmasını engellemek ve daha kolay şekillendirmek adına devamlı olarak su kullanmaktadır. Asıl amacı gözenekleri kapatarak çömleği geçirimsiz hale getirmek olan bir deri parçası ile perdah uygulaması yapılır. Ancak işlemi son bulmamış olan *Caba*, son düzeltilmeler ve eklemeler için bir saatliğine kurumaya bırakılır (Resim 14a-b).

Sonrasında düz olan gövde biraz daha bombeli bir yapıya kavuşturulduktan sonra (Resim 14c-d), yine metal bir saç, bıçak ve şimşir kaşık yardımı kabın dip kısmına yuvarlak bir form verilir (Resim 14e-1).

Resim 13:

a: Taban ve gövdenin birleştirmesi

b: Ağızın eklenmesi

c-d: Fazlalıkların alınması ve perdelama

e-f: Kalıp ve naylonlar çıkarılması

g-h: Alt ve üst parçaların birleştirilmesi ve kabın içinin dışının düzeltilmesi

Resim 14:

a-b: Kurumaya bırakılan Caba

c-d: Kabın dışbükey profilinin verilmesi

e-1, Kabın dip kısmının düzeltilmesi

Kaynak:

Resim e-1: Çalışıcı Pala, 2017, 7.

Eklentileri de yapılan kaplar pişirme aşamasını kadar kurumaya bırakılır (Resim 15a-d). Bunun dışında Cabalar için, modern bir metal kapak yardımı ile kapak oluşturulmaktadır. Burada modern kapağın içi kısmına yerleştirilen kilin çökmemesi

için kuruma sürecinde kapağın orta kısmı naylon ile desteklenmektedir. İki saat kuramaya bırakılan kapağa, sonrasında tutamak eklenir. (Resim 15-e-h). Üretilen seramik malzeme fırınlanmadan önce en az 3-4 gün gölgede dinlendirilerek kurutulur. Ayrıca fırınlama öncesinde, farklı bir koyu kırmızı toprak ile malzeme astarlanmaktadır/cilalanmaktadır. Bu astarlama süreci ise fırınlama öncesi yapılmaktadır. Malzemenin üzerine yağ iken sürülmemektedir.

Çarkta üretim, İlk olarak, üretilecek kabın boyutuna göre uygun miktarda kil topağı çark üzerine yerleştirilir. Daha sonra ise bir el ile çark çevrilirken, diğer el ile kile istenen şekil kabaca verilir. Sonraki aşamada daha ince detaylar için bıçak ve deri parçası kullanılarak kaba son şekli verilir (Resim 16-a-f).

Resim 15:

a-b: Kabın dışbükey profilinin verilmesi ve eklentilerin yapılması

c-d: Pişirme öncesi kurutma

e-h: Kapak üretimi

Resim 16:

a-f: Çark üretimi

Hasan usta pişirme aşamasında, yine Antik Dönemde kullanılan bir yöntem olan açık alanda pişirme tekniği kullanmaktadır. Rüzgârın yardımı ile yapılan bu pişirmede

rüzgârın şiddetine göre pişirme iki saat kadar devam etmektedir. Odun olarak çam kabuğu, çam dalı, meşe kullanılmaktadır. Bu uygulamada bazen düz zeminde bazen ise derin olmayan bir çukur hazırlanır ve kaplar bu alana ters bir şekilde dizilir. Sonrasında ise seramik malzemenin üzerine odunlar atılarak pişirme işlemi başlatılır (Resim 17a-b). Yaklaşık iki saat süren bu uygulamada, odun az geldiği takdirde gerekli bölümler tekrar odun ile beslenmektedir. Pişirme işlemi son bulan kaplar yan tarafa alınarak soğutulur, sonrasında satışa sunmak için saman dolu kasalara alınır (Resim 17c).

Resim 17:

a-b: Pişirme Süreci

c: Satışa sunmak için saman dolu kasalara Cabalar

Kaynak: Çalışıcı Pala 2017, 9

SONUÇ

Temel malzemesi kil/toprak/çamur olan seramik, tarihin erken dönemlerinden itibaren insan yaşamının bir parçası olmuştur. İlk olarak pişirmeksizin kullanılan kil daha çok dini ritüellerin bir parçası olan idol, tanrı ve tanrıça heykelticilerinin yapımında kullanılırken, yerleşik yaşamın getirdiği dinamiklerle birlikte, mutfağın da önemli bir unsuru olmuştur. İlk aşamada evsel bir üretim olan seramik malzeme, özellikle Kalkolitik Dönem itibarıyla kentleşme, üretimde standartlaşma ve ticari gelişmeler ile birlikte, profesyonel bir zanaat halini almıştır. Tunç Çağına kadar daha ilkel yöntemlerle devam ettirilen seramik üretimi, bu dönemden sonra gelişen teknoloji ile hızlı bir gelişim ivmesi kazanmıştır. İlk etapta Anadolu dışında başlayan gelişim süreci, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ile Anadolu’ya ulaşmış, bu süreçten sonra ise Anadolu’daki tüm uygarlıklarda gelişim kaydederek devam etmiş ve bir sanat haline gelmiştir. Türklerin Anadolu’ya gelmesi ile birlikte, bölgede binlerce yıldır devam eden bu seramik sanatı, taşıdığı geleneksel özellikleri de bünyesine katarak yeni bir bakış açısı

ve boyut geliştirmiştir. Osmanlı Döneminde İznik, Kütahya ve Çanakkale başta olmak üzere çok sayıda üretim merkezinde üretilmiştir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte ise Türk seramik sanatı hem Antik Dönemden getirdiği gelenekleri hem de Türk-İslam geleneklerini bir potada harmanlayarak yeni bir bakış açısı geliştirmiştir. Günümüzde modern seramik sanatı, bu muazzam gelenek üzerinde teknolojinin de yardımı ile yükselmeye ve gelişmeye devam etmektedir.

Her ne kadar seramik üretimine son dönemde teknolojinin de dahil olması ile birlikte, çağdaş seramik sanatında büyük gelişmeler görölse de, Antik Dönem seramik üretimi ile modern uygulamaların temelinde çok farklılık göstermediği anlaşılmaktadır. Hatta bazı bölgelerde binlerce yıllık geleneksel seramik üretiminin devam ettiği bilinmektedir. Kastamonu, Küçüksu Çömlekçiler mahallesinde devam eden ve Kastamonu yemek kültürünün bir parçası olan “*Caba*, toprak kap/güveç” üretimi de bunlardan biridir. Son temsilcisi olan Hasan usta tarafından çok iptidai koşullarda yürütölen bu üretim sürecinde Kalkolitik Dönemde karşılaştığımız “Turnet, yavaş dönen çark” kullanımı ve ilkel “açık ateşte pişirme” gibi binlerce yıllık üretim tekniklerinin hala yaşamaya devam ettirildiği görölür (Bakır, 1984, 35-53; Öney, 2020, 620-629). Bu seramik üretimi ile üretilen “*Cabaların* yemek, güveç, ekmek için ayrı formlarının olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda köklü bir geçmişe sahip olan Kastamonu yemek kültüründe *Caba*’nın da oldukça önemli bir yeri vardır (Çam & Çılgınoğlu, 2021, 183).

Küçüksu seramik geleneğin son temsilcisi olan Hasan ustanın yaşının 80 civarında olduğu düşünöldüğünde, bu geleneksel üretimin yok olmakta olan bir kültürel miras olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu geleneği korumak için bazı öneriler sunulabilir. Yapılan araştırmalar, geleneksel *Caba* çamurunun açık ateşe dayanıklı yapısına bağlı olarak günlük yaşamda kullanılmasının yanı sıra seramik sanatları derslerinde de öğretim amaçlı kullanılabileceği anlaşılmaktadır (Çalışıcı Pala, 2017, 19). Ayrıca, yapılacak projeler vasıtasıyla Üniversite ya da Halk Eğitim Merkezlerinde verilecek eğitimler ile bu geleneksel üretim tekniği gelecek kuşaklara aktarılabilir ve Kastamonu ilinin bir değerisi olan *Caba* üretiminin devam etmesi sağlanabilir. Buna ek olarak, günlük kullanım kabı olmanın yanı sıra süs eşyası olarak farklı ve yeni formları ile hediye stantlarında da yer alabilir. Ayrıca, turistik alan ve mekanlarda geleneksel

üretim ile oluşturulacak atölyeler turistlerin de ilgisini çekecek ve Kastamonu turizmine ve ekonomisine katkı sağlayacaktır.

Son söz olarak, binlerce yıldır süregelen geleneksel Küçükseramik seramik üretiminin devam etmesi; *Caba*’nın köklü Kastamonu mutfağı içinde varlığını koruması ve binlerce yıldır devam eden bu geleneğin genç nesillere aktarılması aşamasında önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra ayrıca süs eşyası olarak hediye stantlarında yer almasına ve turistik seramik atölyelerin oluşturulmasına bağlı olarak kentin turizm gelirine katkı sağlayacağı yadsınamaz.

KAYNAKLAR

- Acartürk, B. (2012a). Mısır (pastası) çamurlarında kuru ve sulu sementasyon yöntemleri ile pişirim. 6. *Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, 10-23 Eylül 2012, 9-23.
- Acartürk, B. (2012b). Toprağın binlerce yıllık macerası. *ACTA TURCICA*, IV(1), 1-17.
- Alper, S. (2018). Çömlekçilik risalesi ve doğu Türklük sahasında çömlek kültürüne ait sözcükler. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültür Kongresi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, (20-24 Kasım 2017, Ordu)*, 5. Cilt, *Maddi Kültür*, 33-40.
- Aktaş, R. (2018). Antandros kazısı yamaç ev roma dönemi seramikleri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Bakır, T. (1984). Ananevi seramik yapımına Doğu Anadolu’dan bir örnek; Erzurum Yiğittaşı Köyü’nden (sos) nazlı nene seramik yapıyor. *IV. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, (21-24 Kasım 1984, İzmir)*, *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları*, 35-53.
- Başaran, C. (1989). *Arkeolojiye giriş II*. Fen Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri.
- Başgelen, N. (2006). Seramiğin bulunup geliştiği Anadolu’nun benzersiz dönemi Neolitik Çağ. *Seramik Türkiye Dergisi*, 13, 108-113.
- Batmaz, A. (2020). Urartu’dan Osmanlı’ya kalan bir miras, parlak kırmızı astar. *Seramik Araştırma Dergisi (SRMKA)*, 2, 80-90.

- Berg, I. (2020). The potter's wheel. Eds. C. Smith *Encyclopedia of Global Archaeology*, 1-13. Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_3443-1.
- Canpolat, A. (2011). Seramik şekillendirme yöntemlerinde tornanın kullanımı ve seramik tornalar [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Charleston, R. J. (1950). *Roman pottery*, London.
- Childe, G. (2006). *Kendini yaratan insan* (Çev. F. Ofluğlu), Varlık Yayınları.
- Çakı, M. (1999). Neolitik dönemden İlk Çağa seramiğin kültürel nesne olarak insan yaşamındaki yeri, [Sanatta Yeterlilik Tezi]. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalışıcı Pala, İ. (2017). Kastamonu Küçüksu çömlekçiliğinin günümüzdeki durumu ve kullanılan *Caba* çamurunun güncel tasarımlarla değerlendirilmesi. *Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu*, 10-12. Tam Metin Kitabı.
- Çam, O. & Çılgınoğlu, H. (2021). Yöresel mutfakların gastronomi turizmindeki önemi, Kastamonu mutfağı örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 176-192.
- Çetintaş, E. (2018). Antik dönemde seramik üretim tekniklerine dair izler, Rhodiapolis örneği. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (21), 93-105.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 56.
- Eren, M.E. (2012) Avrupa mimarisinde çini sanatının 19. yy. Osmanlı mimarisine etkileri. 6. *Eskişehir Pişmiş Toprak Sempzyumu*, 10-23 Eylül 2012, 209-221.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitapevi.
- Erman, D. O. (2009). Seramik sanatında kuş figürü üzerine kişisel uygulamalar [Sanatta Yeterlilik Eseri Çalışma Raporu]. Hacettepe Üniversitesi.
- Erman, D. O. (2012). Türk seramik sanatının gelişimi, toprağın ateşle dansı. *ACTA TURCICA*, IV(1), 18-33.

- Fraser, J. G. (1918). *Folklore in the old testament, studies in comparative religion, legend, and law, II*. Macmillan and Co.
- Genç, S. & Karakaya, B.D. (2012). Antik Mısır çamuru araştırması. 6. *Eskişehir Pişmiş Toprak Sempzoyumu*, 10-23 Eylül 2012, 221-233.
- Gökbel, F.M. & Gökbel Kaya, N.M. (2020). Sanatsal ifade biçimi olarak çömlekçi çarkının kullanımı, *Kalemisi*, 17, 148–164. doi, 10.7816/kalemisi-08-17-12
- Greenewalt, C. H. Jr. (2010). Lydia çömlekçilik. *Lidyalılar ve Dünyaları*, 107-124. Yapı Kredi Yayınları.
- Hayes, J. W. (2008). *Roman pottery fine-ware imports, the Athenian Agora*, 32. New Jersey.
- İren, K. (2003). *Vazo resimleri ışığında eski Yunan çömlekçiliği*. Ege Yayınları.
- Jones, F. F. (1950). Pottery. (Ed.) H. Goldman, *Excavations at Gözllü Kule, Tarsus, The Hellenistik and Roman Period*, 1, 149-296.
- Kahraman, D. (2018). Lombok adası çömlekçiliği. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 8(1), 238-255.
- Kalyoncu, H. (2021). *Tarih öncesi çağlarda “Seramik”*. Cinius Yayınları.
- Karatağ, M. (2020). *Klasik arkeoloji sözlüğü, Yunan-Roma*. Töz Yayınları.
- Kenyon, K. M., Crowfoot, J. W. & Crowfoot, G. M. (1957). *Samaria Sabaste III, The Objects from Samaria*, London.
- Kobayashi, T. (2004). *Jomon Reflections, Forager Life and Culture in The Prehistoric Japanese Archipelago*, Oxbow Books.
- Köpüklü, M. (2019). Silindirik yüksek formların seramik tornasında şekillendirilmesi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 23, 241-261.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1843). A Greek-english lexicon “κεραμεοῦς”. *Perseus DigitalLibrary*.<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aentry%3Dkerameou%3Ds> (12.11.2022).
- Mutlu, H.S. (2007). Zamanın çarkında Anadolu’da seramik, *Anadolu Sanat*, 18, 71-75.

- Oral, E. (2020). Anadolu Kalkolitik Dönem boyalı seramik geleneği. *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(34), 2073-2082.
- Ökse, A.T. (1999). *Önasya arkeolojisi seramik terimleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öney, D. (2020). Anadolu çömlekçiliğinde gelenek ve inanışlar. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 26(45), 620-629. doi,<https://doi.org/10.35247/ataunigsed.765301>
- Özgüç, T. (2002). Eski Hitit Çağı seramiği, kült vazoları, (Ed. Jacob, W.) *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, 500-501.
- Pausanias, *Description of Greece*.
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160%3Abook%3D1%3Achapter%3D3%3Asection%3D1>)
- Pekyaman, H. (2008). Frig uygarlığı seramik sanatı ve kişisel yorumlar [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Rick, D. (2022). Basket weaving and woven-fiber technology in the pre-pottery neolithic (PPN), 1-24, Doi, [10.13140/RG.2.2.22741.91361](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.22741.91361). (https://www.researchgate.net/publication/358797643_Basket_Weaving_and_Woven-Fiber_Technology_in_the_Pre-Pottery_Neolithic_PPN)
- Rotroff, S.I. (1982). *Hellenistik pottery, athenian and imported moldmade bowls, The Athenian Agora*, 22.
- Tez, Z. (2021). *Toprağın ateşle dansı, seramik sanatının soylu tarihi*. Doruk Yayımcılık.
- Tsetlin, Y. B. (2018). The origin of ancient pottery production. *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences (JHAAS)*, 3(2), 193-198.
- Trubachev, O. N. (1966). *Handicraft terminology in Slavic Languages*. Moscow, Nauka.
- Utkan, M.S. (2012). Çatalhöyük. *ACTA TURCICA*, 4(1), 51-61.

- Ünal, S. (2020). Çağların akışında Anadolu pişmiş toprak kültürü, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(4,4), 928-950.
- Vandiver, B. P., Soffer, O., Klima, B. & Svoboda, J. (1989). The Origins of Ceramic Technology at Dolni Vestonice, Czechoslovakia. *Science (New York, N.Y.)*, 246, 1002-1008.
- Wu, X., Cohen, D. J., Goldberg, P. & Arpin, T. (2012). Early pottery at 20,000 years ago in Xianrendong cave, China, 1696-1700. Doi, 10.1126/science.1218643.
https://www.researchgate.net/publication/228089260_Early_Pottery_at_20000_Years_Ago_in_Xianrendong_Cave_China
- Zengin, F. E. (2007). Antik Yunan seramiklerinde çömlekçilik konulu sahneler, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.